

персиковый, кофе, какао, коктейль и др.

Займствованы почти все современные русско-европейские названия духов, одеколонов, лосьонов, кремов, опреснителей, мазей, а также заимствованы все французско-европейские названия одежды, потому что почти вся мужская и женская одежда каракалпаков европейского типа как пальто, куртка, футболка, финка, сорочка, майка, трусы, плавки, джемпер, жакет, батник, костюм, пиджак, блузка, носки, гетры, форма, галстук, чулки, колготки, бюстгальтер и др.

Активно используются заимствованные названия головных уборов: шляпа, кепка, тенниска, шапка, шапочка; обуви: туфли, ботинки, босоножки, сандал, кеды, тапочки, сапожки, мокасин, ботсы, борцовки, чешки, сланцы, танкетки и др.

Почти все названия мебели и другой домашней утвари также заимствованы из европейских языков: диван, кресло, трюмо, торшер, стол, стул, светильник, ночник, утюг, холодильник, пылесос, щётка, крем обувной, подсвечник, люстра, стенка, буфет шифоньер, выключатель, розетка, патрон, лампочка, телевизор (разные названия их марок), дорожка, шампунь, соковыжималка, мясорубка, самовар, обогреватель, вентилятор и др.

Займствованы названия всех марок и видов автомобилей и других средств передвижения и механизмов: кобальт, коптива, малибу, нексия, лада, жигули, спарк, газель, матиз, дамас, тико, мотороллер, квадрацикл, мотоцикл, велосипед (разные марки), самокат, мопед, коляска, коньки, лыжи, москвич, волга, мотороллер, трактор, автобус, троллейбус, поезд, вагон, самолёт, вертолёт, пароход, теплоход, машина, трактор, прицеп и др.

Все названия лекарств, биодобавок, медицинских процедур, названий болезней и их лечений приняты в каракалпакский язык в их исконной иностранной форме без их переводов: врач, доктор, поликлиника, анализ, давление, рентген, хирургия, кардиология, неврология, бронхит, гигиена, вирус, операция, катаракта, анемия, операция, гипс, каталка, карточка, анестезия, анальгин, димедрол, глюкоза, система, гемодез и др. Также заимствованы все современные средства общения и компьютерные технологии: компьютер, телефон, сотка, файл, наушник, флешка, клавиша, интернет, экран, батарея, симка, все названия файлов и программ. Большинство строительных материалов и инструментов также приняты в иностранной языковой форме: замок, огражде-

ние, решетка, гипсокартон, фанера, шпатель, шпаклевка, шифер, цемент, известка, лак, краска, щетка, бетон, бетономешалка, ролик, ламинация, кран, автокран, рельс, подвал, подъезд, насос, выключатель, включатель, розетка, счетчик, сварка, электроток, аква, лага, пол, шифер, фонарь, обои и другие.

Основной причиной способствующей столь активному проникновению в каракалпакский язык огромного количества русских и других европейско-иностранно заимствований на язык улицы и в рекламу наших городов является мировая глобализация, т.е. открытость границ между государствами, активизация туризма, торговли, экономических и культурных связей, развитый интернет, большое количество иностранных телепрограмм, кино и спектаклей на разных языках мира.

Естественно, все эти иностранные слова активно используются как в письменном литературном каракалпакском языке, так и в непринужденной устной разговорной речи народа. Они активно используются и в языке улиц наших городов и районов. Удачные заимствования обогащают заимствующий язык, делают его красивым и живым.

Вместе с тем, огромная масса иностранных заимствований создает и некоторые негативные вопросы, которые требуют своего решения. Это неправильное произношение и правописание заимствованных иностранных слов. Часто такие слова произносятся и пишутся в рекламах и меню с некоторыми искажениями и неточностями. Некоторые заимствованные слова в словосочетаниях используются с ошибками в перемену, т.е. смешиваясь с каракалпакскими словами. Например: стрижка женский и мужской, слаение камыр бар, цветной фото, мир посуда и люстры, все вкусные у нас, жаренный печень, бытовые техники, Каратау house, доставка бийпул, голубцы, чохахбили, заказ ош, футболка, палтон, жемпир, пэтички, топный, кастон и др.

К тому же некоторые заимствования используются даже тогда, когда в каракалпакском языке есть их точные и красивые переводы. Например: Оптом ун, акмай - Ун, акмай көтере сауда, Доставка бийпул, - Апарыу бийпул, Ислеймиз бесплатно - Бийпул ислеймиз и др. Допускается множество ошибок в текстах реклам и объявлений, которые нужно своевременно проверять и исправлять. Только удачные заимствования и правильное их использование могут благотворно влиять на развитие родного языка и культуры нашего народа.

Литература

1. Кошанов К.М. Взаимодействие русского и каракалпакского языков в области, номинативной лексики. - Нукус: 1989.
2. Кошанов К.М. Рус хэм каракалпак тиллериниң өз ара байланысы мәселелери. - Некис: 1991.
3. Кошанов К.М. Русские заимствования в каракалпакском языке. - Нукус: 1988.

Мақола қарақалпақ тилининг чет тиллардан олинған ўзлашмалар ҳисобидан бойишига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам обогащения каракалпакского языка иноязычными заимствованиями.

РЕЗЮМЕ

The article deals with enriching the Karakalpak language with foreign borrowings

SUMMARY

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ГАЗЕТА ТЕМАЛАРЫ РЕТИНДЕ ҚОЛЛАНЫҰЙ

Д.Қурбаниязов – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: газета, мақола, тема, фразеологизм, газета фразеологизми.

Ключевые слова: газета, статья, заголовка, фразеологизм, газетный фразеологизм.

Key words: newspaper, article, headline, phraseological unit, newspaper phraseological unit.

Хәр бир тилдиң, соның ишинде, каракалпак тилиниң сөзлик курамында да курылысы жағынан кеминде еки сөзден туратуғын, бир мәнини аңлатыўға хызмет етуғын тураклы сөз дизбеклери бар. Каракалпак тилиндеги усындай тураклы сөз дизбеклери тилши илимпазлардың дыққатын өзине тартып, олар тәрәпинен бир қатар илимий изертлеў жумыслары дәретилген. Профессор Е.Бердимуратов фразеологизмлердиң төрт лексика-семантикалық түри бар екенлигин айтады: фра-

зеологиялық өтлесиў, фразеологиялық бирлик, фразеологиялық дизбек, фразеологиялық сөзлер [1]. Каракалпак тилиниң бир неше фразеологиялық сөзликлери дәретилди [2]. Каракалпак тилиндеги фразеологизмлерди изертлеўге арналған диссертациялық жумыслар қорғалды [3]. Б.Юсупованың «Қаракалпак тилиниң фразеологиясы» оқыў қолланбасы жәрияланды [4]. Фразеологизмлердиң газета тилинде жумсалыўы айрықша қызығышылық туўдыратуғын мәселелердиң

бири. Газета тилинде фразеологизмлердің қолланыуы хэм оның стильлик өзгешеликтери бойынша филология илимлеринин докторы З.Оразымбетованың мийнетинде қысқаша болса да сөз етилген [5].

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердің газета темалары қурамында жумсалыуы да қызығыушылық туўдырады. «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Жеткиншек» газетасының соңғы жыллардағы санларында газета мақалаларының темасы ретинде жумсалған, бундай турақласқан сөз дизбектери жийи ушырасады. Бундай турақлы сөз дизбектери газета оқыушыларын мақалада сөз етилип атырған мәселеге дыққатын аўдарыу, оның мәнисин түсиниўге шақырыу хызметин атқарады, бирақ тема арқалы мақаланың мазмунын толық аңлау қыйын, бул жағдай оқыушыны мақаланы оқыуға ийтермелейди [6]: *Татажасқ тақаны* мол, теберик кемпир, жүз бенен жүз көрискен Бегзада апа Шамуратова хаққында сөз (Ө.Өтеулиев. 27.01.2015), *«Көздің жаўын алып турса айлана»* (Р.Арзиев. 24.09.2016), *Нәпсиге ерк берсең...* (Б.Кәраматдинова. 27.02.2015), *Кеўли бай*, сөзи дәри шыпакер (Ө.Өтеулиев. 07.03.2015), *«Қус уйқылы»* дийханға әўмет тилеймиз (Ө.Өтеулиев. 05.05.2015), *Қолласып көтерген жүк жеңил* ямаса кеселликке қарсы гүресиўде ҒХҚ имканиятларынан пайдаланыуға бағышланады (Р.Арзиев. 02.06.2015), *Истиң көзин билген* фермер (Қ.Байниязов. 20.06.2015), *Тәрезиде тас басқан* тонналар (Е.Ерманов. 30.06.2015), *Жүзинен нур тамған* нураный (Р.Арзиев. 02.07.2015), *Жүзим деп дәкки жеген* ғарғалар (Қ.Реймов. 13.08.2015), *Фурқадқа «көз тийди»* (С.Жаниев. 13.02.2018), *Жердің тилин билгенлер* (Ө.Өтеулиев. 03.11.2018), *Таз кебине түскен* мәселе (Қ.Байниязов. 29.03.2016), *Басы тасқа тийсе де* (Қ.Байниязов. 29.03.2016), *Көрген көзди қуўантады* (Ө.Оразов. 02.11.2016), *Нийетин жолдасың болсын, Наргиза!* (Н.Авезова. 26.06.2016), *Ойлап, ойымыз жетпеген* жақсылар күтемиз (Ж.Ембергенов, «ҚЖ», 01.01.2014), *Уясы дүзиў жердің қызы* (Ш.Сипатдинов, «ҚЖ» 04.10.2018), «Касибимнен камал тапты» дейди оқытыушы Ж.Жумабеков (Г.Сапарова, «ЕҚ», 11.10.2016).

Жоқарыдағы мысалларда Ө.Өтеулиевтин мақаласында «тақаны таўсылыу» фразеологизми трансформация жасалған түринде қолланылған. Р.Арзиевтин мақаласында «көздің жаўын алыу», Б.Кәраматдинованың мақаласында «нәпсиге ерк бериу», Ө.Өтеулиевтин мақаласында «Кеўли бай», «Қус уйқылы» фразеологизми жумсалған. Р.Арзиевтин мақаласында «Қап колласып» фразеологизми трансформация жасап қолланылған. Қ.Байниязовтың мақаласында «истиң көзин билиу», Е.Ермановтың мақаласында «тәрезиде тас басыу» фразеологизми, Р.Арзиевтин мақаласында «жүзинен нур тамыу», «көз тийиу», Қ.Реймовтың мақаласында «дәкки жеу», Ө.Өтеулиевтин мақаласында «жердің тилин билиу», Қ.Байниязовтың мақаласында «таз кебине түсиу», «басы тасқа тийиу», турақлы сөз дизбектери, Ө.Оразовтың мақаласында «көзди қуўантыу», Н.Авезованың мақаласында «нийети жолдасы болыу», Ж.Ембергеновтың

мақаласында «ой түбине жетпеу», Ш.Сипатдиновтың мақаласында «уясы дүзиу», Г.Сапарованың мақаласында «кәсибинен камал табыу» фразеологизмтери мақала темаларының қурамында жумсалған. Теманың қурамында бундай фразеологизмлердің қолланыуы оқыушының дыққатын өзине тартады, мақаланы оқыуға қызығыушылығының күшейиўине тәсир жасайды. Ал журналистке материалды оқыушылар жәмәетине қысқа, анық хэм тәсирли жеткериўине мүмкиншилик жаратады.

Мақала темасы сыпатында улыўма халықлық фразеологизмлердің қолланыуы менен бирге газета фразеологизмлеринин де жумсалыуы қызығыушылық туўдырады. Газета фразеологиясы-тийкарынан газета текстеринде қолланылатуғын турақлы сөз дизбектери болып, басқа функциональ стильлерде жумсала бермейди [7].

Газета фразеологизмтери көпшилик жағдайларда сиясий шақырықлар, үндеўлер, сүренлер түринде болады. Мысалы: *Халық саламатлығы-ел байлығы* (Ө.Оразов, 22.12.2015), *Ұатанға хызмет-әдиўли миннет* (Р.Арзиев, 13.02.2018), *Миллий кәдириятлар-бийбаха байлығымыз* (З.Жаксымуратова, 01.05.2018), *Адам саўдасы-әсир машқаласы* (Е.Ерманов, 04.01.2014), *Өзбекстан-улыўма үйимиз* (Г.Жүгинисова, 29.03.2014), *Саламат орталық-саламат бала* (Р.Арзиев, 03.06.2014), *XXI әсир-интеллектуал әўлад әсири* (З.Ерекеева, 19.06.2014), *Суў-тиришилик арқаўы* (Ө.Оразов, 14.08.2014), *миллий тиклениў-миллий өзликти аңлау* (Г.Жүгинисова, 20.09.2014), *Ана тилим-миллет руўхы* (Ө.Оразов, 28.11.2017), *Саламат бала-елимиз таянышы* (З.Ерекеева, 26.01.2016), *Терроризм-тынышлықтың душпаны* (Б.Кәраматдинова, 04.02.2016), *Тил билген-ел биледи* (Б.Бекмуратов, «ҚЖ», 23.10.2014), *Хаял-жәмийет гүлтажы* (З.Жаксымуратова, «ЕҚ», 03.03.2016), *«Аў-мылтық өзиңе жаў мылтық»* (Қ.Байниязов, «ЕҚ», 12.06.2014), *«Китап-кәмиллик тийкары»* (Б.Султамуратов, «ҚЖ», 26.07.2018).

Газета фразеологизмтерине фразеологиялық өтлесиўлердеги сыяқлы күшли эмоциональ-экспрессивлик тәсирлилик тән болмайды, газета фразеологизмтери журналистлер тәрепинен пайда етиледі, ал улыўма халықлық фразеологизмтерди халық дәретеди, сонлықтан да, халықтың ядында узак сақланады, газета фразеологизмтери бир-еки әўладтың көз алдында гөнереди, олардың орнына жаңа газета фразеологизмтери пайда болады.

Қулласы, газета мақалалары темаларында тилимиздеги турақлы сөз дизбектери қолланылады. Газета темаларында жумсалған турақлы сөз дизбектери-улыўма халықлық фразеологизмтер хэм газета фразеологизмтери түринде ушырасады. Улыўма халықлық фразеологизмтер халықтың аўызеки сөйлеу тилиндеги фразеологизмтер болса, газета фразеологизмтери журналистлер тәрепинен дәретиледи. Уакыттың өтиўи менен журналистлер тәрепинен дәретилген халықтың кеўлине унаған бундай сөз дизбектери улыўмахалықлық фразеологизмге айланыуы мүмкин.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Хәзир заман карақалпақ тилинің лексикологиясы. -Нөкис: «Билим», 1968.
2. Ешбаев Ж. Карақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985; Жумамуратов Р. Русско-карақалпақский краткий фразеологический словарь для школьников. -Нукус: 1985. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Карақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
3. Наурызбаева С.Г. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре. -Москва: 1967; Айназарова Г. Симметричные двухкомпонентные фразеологизмы в каракалпакском языке. -Нукус: 2000. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. -Нукус: 2019. Пирниязова А.Х. Карақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. -Нөкис: 2020.
4. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. -Toshkent: «Tafakkur qanoti», 2014.
5. Оразымбетова З. Карақалпақ күнделикли баспа сөз тилинің стильлик өзгешеликтери. -Нөкис: 2018.
6. Веселова Н.А. Заглавие литературно-художественного текста: онтология и поэтика: автореф.дисс. ...канд.фил.наук. -Тверь: 1988. -С.23.
7. Оразымбетова З. Карақалпақ күнделикли баспа сөз тилинің стильлик өзгешеликтери. -Нөкис: 2018. 209-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ тилшүнослығында фразеологизмларның ұрганилишига қисқача тўхтаб ўтилди. Унда фразеологизмларнинг газета мақолаларининг сарлавҳаси сифатида қўлланилиши таҳлил қилинди. Умумхалқ фразеологизмлари ва газета фразеологизмлари аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье дан краткий обзор изучению устойчивых словосочетаний в каракалпакском языкознании. Анализируются использование фразеологизмов в газетных заголовках. Определены общенародные фразеологизмы и газетные фразеологизмы.

SUMMARY

The article gives a brief overview of the study of stable phrases in the Karakalpak linguistics. The use of freezing is analyzed, the use of tropes and stylistic figures on a newspaper headline is analyzed. Analyzed the use in newspaper headlines. Defined nationwide phraseological units and newspaper phraseological units headings.

ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКАНЫҢ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ

А.Ш.Нажимов – таяныш докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: сиёсий лексика, аффиксация, сўз ясаилиши, морфология, синтаксис, жамоат, терминология.

Ключевые слова: политическая лексика, аффиксирование, словообразование, морфология, синтаксис, сообщество, терминология.

Key words: political vocabulary, affixation, word formation, morphology, syntax, community, terminology.

Басқа да түркий тиллери сыяқлы каракалпак тилинде сөз жасаудың аффиксация усылы өнимли усыл есапланады. Н.А.Баскаков «Агглютинатив тиллер ушын өнимли грамматикалық формалардың жасалыуы усылларының бири аффиксация, яғный түбирге ямаса сөз тийкарына аффикслердин қосылыуы нәтижесинде сөз жасалыу ямаса сөз өзгертиу болып табылады-деп жазады [1].

Лексика-семантикалық усылға қарағанда морфологиялық усыл жәмиётлик-сиясий түсиник атамаларының жасалыуында өнимли усыл. Қарақалпак тилиндеги басқа лексика-семантикалық топарларында да бул усыл менен жасалған сөзлер көпшиликти курайтуғынын тилшилер атап өтеди.

Жәмиётлик-сиясий лексиканың жасалыуында тилдеги аффикслердин барлығы теңдей қолланылмайды. Хәр бир лексика-семантикалық топарда кен қолланылатуғын аффикслери бар. Соның менен бирге, бир лексика-семантикалық топарда аффикслердин жәрдемінде сөзлердин жасалыуында өнимли болған аффикс, екінши бир лексика-семантикалық топар ушын өнимли болмауы мүмкин. Мысалы: -шы/-ши аффикси дийқаншылық терминологиясы ушын ең өнимли аффикс болса [2], ал лингвистикалық терминлерди жасауда оғада аз қолланылады [3].

Қарақалпак тилиндеги сөз жасаушы аффикслердин айырымлары ғана жәмиётлик-сиясий түсиник атамаларын жасауда қолланылады. Аффикслердин жәрдемінде тийкарынан төмендеги мәнидеги атамалар жасалады: жәмиётлик-сиясий өмирге байланыссы абстракт түсиниклер; усы тарауға тийисли абстракт мәни билдириуши түсиниклер; жәмиёттиң жағдайына хәм идеялық бағытка қатнасына қарай адамларды атап көрсетуғын түсиниклер[4]. Соның менен бирге, аффикслердин қолланылыуы жийилиги хәр қыйлы. Айырым аффикслердин жәрдемінде бир қанша терминлер жасалады. Атлық, феийл, келбетлик сөзлерге аффикслердин қосылыуы арқалы жәмиётлик-сиясий сөзлер жасалады. Санлықлардан жасалған жәмиётлик-сиясий түсиник атамалары *бир+лик* терминин есапқа алмағанда дерлик жоқ [5].

Қарақалпак тилиндеги жәмиётлик-сиясий атамалардың аффиксация усылы менен жасалыуында төмендеги сөз жасау типлери менен модельлери ушырасады.

1. –лық/-лик аффикси каракалпак тилинде жәмиётлик-сиясий сөзлерди жасауда жийи қолланылады. Бул тийкарынан абстракт мәнидеги атлықларды жасаушы аффикс болып, каракалпак тилинде сөзлердин жасалыуында да кең қолланылады.

Атлықлардин жасалыуында –лық/-лик аффикси ең жийи қолланылып, ол түпкиликли түркий сөзлерге, сондай-ақ, басқа тиллерден өзлестирілген сөзлерге

жалғанады.

Атлық+лық/-лик модели. Бул модельде:

а) мәмлекетлик мәкемени басқарыушы рәсмий адамды аңлатыушы сөзге жалғанып, ол басқарып атырған мәкемени аңлатады. Мысалы: Хәзирги ўақытта бул мәселе бойынша орынлардағы атқарыушы уйымлар, *хәкимликлер*, мәмлекетлик хәм жәмиётлик шөлкемлер де өз мүнәсибетин өзгертиуи лазым («ЕҚ», 17.06.2017); Қарақалпакстан Республикасы аўыл хәм суў хожалығы *министрлиги*, районлық аўыл хәм суў хожалық бөлимлири баслықлары, фермер хожалықлары баслықлары, Қарақалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеси, Орта арнаулы кәсиплик билимлендириу басқармасына қараслы колледжлер директорларының дыққатына! («ЕҚ», 30.03.2017); Сыртқы мийнет миграциясы *агентлиги* тийисли шөлкемлер менен биргеликте сырт еллердин сыртқы мийнет базарындағы талапларын тураклы үйренип барады («ЕҚ» 11.02.2020).

б) адамды билдиретуғын атлықларға жалғанып, сол адамның мәмлекетке тийислигин билдирип келеди: *пуқаралық кодекси*, *пуқаралықтан айыруу*, *пуқаралық хуқықы*.

в) айырым атлық сөзлерге жалғанып жәмиётте, коллективте белгиле бир лаўазымда ислейтуғын адамды аңлатады: *баслық*. Мысалы: Президентимиздин *басшылығында* бул бағдардағы жұмыслар избе-из даўам еттирилмекте («ЕҚ», 15.04. 2017).

г) лаўазым, атақ, қәнигелиги бойынша адамларды аңлататуғын атлықларға жалғанып лаўазым, атақ, қәнигелигин билдиретуғын атлықларды жасайды: *адвокатлық*, *депутатлық*, *хаткерлик*.

д) атлықларға жалғанып айырым илимий, жәмиётлик-сиясий, әдебий ағымның ўәкиллерин аңлатып келеди. *Консерваторлық*, *либераллық*, *академиялық*.

е) айырым диний исенимдеги ямаса басқа да ағымдағы адамды аңлататуғын сөзлерге жалғанып сол диний исеним я ағымның түрин аңлататуғын атлықларды жасайды: *мусылманлық*, *христианлық*, *буддистлик*. Мысалы: Бул оқыўларда оларды диний *экстремистлик* хәм *террористлик* топарлардың жұмыс усылы, жаўызлық идеялары менен хәм мақсетлери менен таныстырып барыу зәрүр («ЕҚ», 17.06. 2017). *Гиябентлик* – нәшебентлик затларды яки тәбийғый түрде таярланған усындай затларды қабыллау, шегіу, ийискелеу ямаса ийне шаншыу жолы менен қан тамырларына жиберіу дегенди аңлатады («ЕҚ», 16.03.2019).

ж) жеке адамлардың бир-бирине қатнасын билдиретуғын атлық сөзлерге жалғанып, улыўма адамлар арасындағы қатнасты аңлатып келеди. Мысалы: Сондай-ақ, Ғәрезсиз Мәмлекетлердин *Дослық* Аўқамы Атқарыу комитетиниң баслығы - Сергей Лебедев қатнасты («ЕҚ», 13.06.2017); Алмазбек Атамбаев өзбек хәм қырғыз халықларының әзелий *туўысқанлық* қат-